

AVRUPA BİRLİĞİ'NDE SON DÖNEM DEMOKRATİKLEŞME ÇABALARI: LİZBON ANTLAŞMASI'NIN DEMOKRATİKLEŞMEYE KATKISI

Öğr. Gör. Dr. Ümmühan KAYGISIZ

ÖZET

Uluslararası arenada, ekonomik bir topluluk olmak amacıyla yola çıkan Avrupa Birliği, siyasi, sosyal ve hukuki bir birlik olarak bu varlığını pekiştirmiştir. Bunların ortaya çıkmasında Birlik içerisinde temel hakların daha fazla korunması ve bunun için atılan adımların büyük katkısı olmuştur. Bu çalışma, özellikle Lizbon Antlaşması ile AB'nin demokratikleşmesi bakımından gelinen noktayı ve Birliğin temel hak koruması bakımından katettiği ilerlemeleri değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Temel haklar, Lizbon Antlaşması, Temel Haklar Şartı.*

RECENT EFFORTS TO DEMOCRATIZATION IN THE EUROPEAN UNION: THE CONTRIBUTION OF LISBON TREATY TO THIS DEMOCRATIZATION

ABSTRACT

The European Union, which set out to become an economic community in the international arena has consolidated its presence as a political, social and legal unity. During the emergence of these improvements, better protection of fundamental rights within the Union and the steps taken for that purpose have been a major contribution. This study was conducted to assess the progress of the Union in terms of protection of fundamental rights, and the point reached especially with Lisbon Treaty in terms of democratization of EU.

Keywords: Fundamental Rights, Lisbon Treaty, Charter of Fundamental Rights

1. GİRİŞ

Bilindiği üzere Avrupa Birliği, İkinci Dünya Savaşından sonra Avrupa'da barışın ve bölgesel istikrarın yeniden sağlanması ve ekonominin yeniden yapılanması amacıyla Paris ve Roma Antlaşmaları ile kurulmuştur. Söz konusu bu antlaşmalar ile kurulan Avrupa Toplulukları, Avrupa Kömür Çelik Topluluğu, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve Avrupa Ekonomik Topluluğudur. Bu Topluluklar bir uluslararası hukuk tekniği olan kurucu antlaşmalarla kurulmuştur. Zaman içerisinde, Avrupa Tek Senedi ile başlayarak kurucu antlaşmalarda periyodik olarak yenileştirmelere gidilmiştir. Fakat bütünleşmiş bir Avrupa düşüncesinin hayata geçirilmesi yolunda ilk önemli adımlar, Avrupa Birliği'nin kuruluşunu sağlayan Maastricht Antlaşması ile 1992 yılında atılmıştır. 1997 tarihli Amsterdam Antlaşması ve 2001 tarihli Nice Antlaşması ise, Maastricht Antlaşması'nı değiştiren ve tamamlayan hükümler getirmek suretiyle, Avrupa bütünleşmesinin önündeki engelleri kaldırarak, bütünleşme sürecini hızlandırma gayesini gütmüştür. Bu antlaşmalardan Avrupa Tek Senedi, Maastricht, Amsterdam, Nice Antlaşması kurucu antlaşmaları revize eden antlaşmalardır. Lizbon Antlaşması ise ayrıca Birlik için bir anayasa oluşturma çabaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra Lizbon Antlaşması, Temel Haklar Şartı ile başlayan Birlik içerisinde temel hak koruma sistemini oluşturma ve güçlendirme çabalarında önemli bir aşamadır.

Bu temel çerçevede hazırlanan çalışmada ilk olarak, AB tarihinde önemli bir dönüm noktası olan Lizbon Antlaşması ile getirilen yenilikler ele alınacak, çalışmanın ikinci bölümünde ise Lizbon Antlaşması'nın temel hak koruma sistemi bakımından getirdiği iki önemli yenilik olarak Temel Haklar Şartı ve AİHS'ye katılım konuları incelenecektir.

2. LİZBON ANTLAŞMASI

Lizbon Antlaşması¹, Avrupa Birliğine üye devletlerin Devlet ve Hükümet başkanları tarafından 13 Aralık 2007 tarihinde imzalanmıştır. Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi noktasında İrlanda'da yapılan referandumun sonuçları doğrultusunda Antlaşma'nın, Avrupa Birliği Anayasası'nın akıbetine uğramasını önlemek adına Avrupalı liderler birtakım önlemler

¹ Lizbon Antlaşması (Reform Antlaşması) İngilizce Tam Metni İçin Bkz. <http://eurlex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML> (Erisim Tarihi: 18 Aralık 2009)

alma yoluna gitmiştir. Bu bağlamda atılan önemli bir adım, Dışişleri Bakanlarını bir araya getiren Ioannina Uzlaşısı'dır.²

Ioannina Uzlaşısı adını, 29 Mart 1994 tarihinde Yunanistan'ın Ioannina kentinde gayri resmi olarak toplanan Dışişleri Bakanları Konseyi'nden alır. Bu toplantıda Avrupa Birliği'nin kendini genişleme sürecine hazırlamak amacıyla nitelikli çoğunlukla karar alma usulü ile ilgili olarak varılan anlaşma söz konusudur. (Yanıkdağ, 2010:117)

Polonyalıların Lizbon Antlaşması metnine 2014- 2017 geçiş süreci için dolaylı olarak ekledikleri "Ioannina Uzlaşısı" paragrafı ile; eğer ki AB içinde kararın alınmasına engel oluşturabilecek yakınlıkta-ama gerekli azınlık sayısına ulaşmadan- bir grup söz konusuysa, bu karşıt olan grubu da çözüme dâhil etmek için görüşmelerin sürdürülmesine ilişkin yeni bir düzenleme öngörülmüştür.

Lizbon Antlaşması bu süreçlerin aşılmasından sonra 1 Aralık 2009 tarihi itibariyle yürürlüğe girmiştir. Antlaşma, AB'yi 21. yüzyıl için "reform etmek" ve yeni bir hukuki temel oluşturmak için hazırlanmıştır. Antlaşma'nın amacı, Anayasal antlaşma niteliğine sahip olmaksızın 27 üye devlete ulaşarak genişleyen AB'nin, etkin bir şekilde işleyişini sağlamak üzere gerekli kurumsal reformları gerçekleştirmektir. (Herbrüggen, 2009:344)

AB Anayasası'nın aksine Lizbon Antlaşması, mevcut antlaşmaların yerini almamakta sadece antlaşmalarda değişiklik yapmaktadır. Lizbon Antlaşması, AB Antlaşmalarını reforme eden beşinci Antlaşmadır. Lizbon Antlaşması ile AB'nin birden fazla antlaşmaya dayanan yapısı muhafaza edilmiştir. Antlaşma, Maastricht, Amsterdam ve Avrupa Birliği Anayasası Antlaşmaları'ndan farklı olarak, Avrupa Birliği için yeni bir antlaşma metni niteliğinde olmayıp, hukuksal açıdan Avrupa Birliği Antlaşması'nı (ABA) ve Avrupa Topluluğunu Kuran Antlaşma'yı (ATA) değiştiren hükümler içermektedir. AT'yi kuran Antlaşmanın ismi, "AB'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma (ABİİA)" şeklinde değiştirilmiştir. Lizbon Antlaşması bu nedenle, Avrupa Birliği Reform Antlaşması olarak da adlandırılmaktadır. (Güneş, 2008:739)

Lizbon Antlaşması, AB Anayasası'na nazaran ulusal egemenlikleri daha az rahatsız edici bir hüviyete sahiptir. Bunu gerek Birlik'e ait sembollerin, gerekse İngiltere ve Polonya gibi ülkeleri rahatsız eden Temel Haklar Şartı'nın bağlayıcılığının korunmakla birlikte antlaşma metninden çıkarılmasından anlamak mümkündür. (Pernice, 2008:235)

² Ioannina Uzlaşısı hakkında bkz., http://europa.eu/scadplusiglossary/ioannina_compromise_en.htm.

Lizbon Antlaşması, daha fazla etkinlik daha fazla demokrasi daha fazla şeffaflık, vatandaşın ve Avrupa parlamentosunun daha fazla söz hakkı gibi sloganlarla yola çıkarak bir “haklar ve değerler Avrupa’sı” oluşturmayı hedeflemektedir.

3. LİZBON ANTLAŞMASI İLE GETİRİLEN YENİLİKLER

Lizbon Antlaşması esas olarak, 448 madde, 36 protokol ve 2 ekten oluşan Avrupa Birliği Anayasası taslağına karşılık, bir önsöz ve 441 maddeden oluşmaktadır. Lizbon Antlaşması bunun yanı sıra, 37 protokol ve birçok ulusal veya ortak deklarasyon ile tamamlanmaya çalışılmıştır. (Güneş, 2008:742)

Lizbon Antlaşması, AB’nin değer ve hedeflerini detaylandırmakta ve güçlendirmektedir. Mevcut hakları korurken, bunlara yenilerini eklemektedir. Antlaşma ile, Birliğin kurumsal yapısı ve hukuki kişiliği bağlamında, Birliğin işlemleri bakımından, çifte çoğunluk oy sistemi bakımından önemli yenilikler getirilmiştir.

Lizbon Antlaşması, Avrupa Birliği Antlaşması’nı ve Avrupa Topluluğu’nu kuran Antlaşma’yı değiştiren maddeler içermektedir. Öncelikle, Antlaşma’nın 2. maddesinin “A. Yatay Değişiklikler” başlıklı kısmında, ABİİA’nın metninde geçen “Topluluk” ifadesi “Birlik”, “Avrupa Topluluğu” ifadesi ise “Avrupa Birliği” ifadesiyle değiştirilerek Avrupa Birliği’ne tüzel kişilik (Büyüktanır, 2010:87) kazandırılmıştır. Bununla, AB’yi dünyada ve üçüncü ülkeler ile uluslararası kuruluşlar nezdinde daha etkin hale getirerek, müzakere gücünün artırılması hedeflenmektedir. (Özdemir, 2009:73; Baykal, 2007:45)

Lizbon Antlaşması, üç sütunlu yapıyı değişikliğe uğratmaktadır. Değişiklik öncesinde her üç sütündeki hukuk kaynakları farklıdır. (Erdem, 2004:81; Özler ve Mindek, 2008:8) Lizbon Antlaşması ile bu üçlü ayırım ortadan kalkarak, ikinci ve üçüncü sütündeki hukuksal araçlar kaldırılarak birinci sütunun hukuksal araçlarının diğer sütunlarda da kullanılabilmesinin önü açılmaktadır.³ Bir başka deyişle, ikinci ve üçüncü sütündeki ulusal çıkarlar, artarak Topluluk

³ 1. Sütündeki hukuk kaynakları, Topluluk Antlaşmaları, Konsey ve Avrupa Parlamentosu ve Konsey tarafından çıkarılan Tüzük, Direktif ve Kararlar, Komisyon tarafından çıkarılan Tüzük, Direktif, Kararlar ile bağlayıcı olmayan görüş ve önerilerdir. 2. sütündeki hukuk kaynakları, ortak strateji, ortak eylem, ortak pozisyon ve karardır. 3. Sütündeki hukuk kaynakları ise, çerçeve kararlar, kararlar, konvansiyonlar ve ortak pozisyonlardır. Lizbon Antlaşması ile 2. ve 3. Sütündeki hukuksal araçlar kaldırılmakta, 1. Sütündakiler bu sütunlar için de kullanılabilir hale getirilmekte ve 1. Sütündeki Komisyon Tüzüğü, Komisyon Direktifi ve Komisyon Kararı isimleri sırasıyla, Delege edilmiş Tüzük/Uygulama Tüzüğü, Delege Edilmiş Direktif/Uygulama Direktifi ve Delege Edilmiş Karar/Uygulama Kararı olarak değiştirilmektedir. Bu sayede Komisyon’un çıkardığı hukuksal metinlerin, uygulama amaçlı olduğuna açıklık getirilmektedir.

çıkartı haline gelmektedir. Bu da entegrasyonda bir ileri aşamaya geçiş anlamına gelmektedir.(İKV, 2008:141)

Öte taraftan Lizbon Antlaşması'nın 49. ve 50. maddelerindeki düzenlemelerle Birliğe giriş usulü ve Birlikten ayrılma imkânı ele alınmıştır. Lizbon Antlaşması'nın bu hükmüne göre, Birlikten ayrılıp ayrılmama konusunda esas olarak ilgili devletin iradesi belirleyicidir. Bu kapsamda Lizbon Antlaşması ile getirilen önemli yeniliklerden bir tanesi de üye bir devletin tek taraflı irade beyanı ile Birlikten ayrılabilmesidir. (Güneş, 2008:743)

Kurumsal alanda yapılan düzenlemelere bakıldığı zaman, Anayasada getirilen Birliğin temel kurumları ve diğer kurumları şeklindeki ayrıma son verildiği ve Avrupa Merkez Bankası ile Sayıştay'ın da diğer kurumlarla birlikte anıldığı görülmektedir.(Saraçlı, 2008:91)

Antlaşma ile getirilen önemli yeniliklerden biri de, AB Bakanlar Konseyi'nin yanı sıra, AB Konseyi'nin de Avrupa Birliği kurumları arasına dahil edilmesidir.⁴ Antlaşma'da dönem başkanlığı ve AB Konseyi Başkanlığı sistemleri de değiştirilmektedir. ABA'ya eklenen yeni madde 9 B uyarınca AB Konseyi Başkanı'nın iki buçuk yıllığına seçilen bir kişi olması öngörülmektedir. AB Konseyi üyeleri tarafından nitelikli çoğunluk ile en fazla iki dönem için seçilebilecek kişinin ulusal bir görev yürütemeyeceği de ifade edilmektedir. Başkanın önemli görevlerinden biri, AB'nin dış temsilini sağlayacak olmasıdır.⁵ Zirve toplantıları ise Başkan tarafından yapılan çağrı ile altı ayda iki defa gerçekleştirilecektir. Uygulanmakta olan altı aylık dönem başkanlığı sistemi de, üç üye devletin 18 aylık ortak bir çalışma programı hazırlamaları şeklinde bir üçlü başkanlık (trio presidency) sistemi ile değiştirilmektedir. Bu bağlamda, Dışişleri Konseyi dışındaki Konsey tertiplerinin başkanlıklarının eşit rotasyon sistemine göre değişmesi öngörülmektedir. (ABA 9 C (9) ve ATA 201 b) (Baykal, 2007:122)

Lizbon Antlaşması, AB'nin dış politika alanındaki hedef ve önceliklerini değiştirmeden dış ilişkilerin yürütülmesi konusunda yeni bir yapı öngörmektedir. Bu konuda Antlaşma ile getirilen temel yenilikler şunlardır:

“Birlik Dışişleri Bakanı” ifadesi kaldırılarak yeni bir görev olarak Dış İşleri ve Güvenlik Politikası Birlik Yüksek Temsilcisi (Yüksek Temsilci) belirlenmektedir.⁶ Ayrıca, Yüksek Temsilciye çalışmalarında yardımcı olması amacıyla “Avrupa Dış Faaliyetler Servisi”

⁴ Anayasa I-19/1. Madde, Reform Antlaşması ile değiştirilmiş ABA 9/1. Madde.

⁵ AB Konsey Başkanı'nın, bu anlamda yetkilerini kullanırken Lizbon Antlaşması ile oluşturulan, Dış İşleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi ile iyi iletişim ve eşgüdüm içerisinde çalışması büyük önem taşımaktadır.

⁶ Bununla hedeflenen, AB'nin dış eylemlerine ilişkin etki, uyum ve görünürliğini artırmaktır.

kurulmaktadır. Servis, Konsey Sekretaryası, Komisyon ve üye devletlerin diplomatik görevlilerinden oluşmaktadır.

Bunun yanında, Dış İşleri ve Güvenlik Politikası Birlik Yüksek Temsilcisi'nin Komisyon Başkan Yardımcılığı ve Dışişleri Konseyi Başkanlığı yapması öngörülmektedir. (İki şapka) 6 aylık dönem başkanlığı sistemi kapsamında düzenli olarak değişen Dışişleri Konseyi Başkanlığına beş yıl süreyle bu görevi üstlenecek bir kişi getirilmektedir. (Güneş, 2008:757)

Lizbon Antlaşması ile daha demokratik ve daha şeffaf bir Avrupa için önemli adımlar atılmıştır. (Akıllı, 2010:50) Avrupa Parlamentosu ile ilgili değişiklikler, bu kapsamda önemli bir yer tutar. Bütün reform antlaşmalarında Avrupa Parlamentosu'nun karar alma süreçlerindeki rolü arttırılarak AB'nin demokratik meşruiyetinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. (Bayram, 2010:80) Bu hedef Lizbon Antlaşması'nda da gözetilmiş, kurumsal dengeler Parlamento'nun yetkileri genişletilecek şekilde gözden geçirilmiştir. (Özler ve Mindek, 2008:41)

Ortak karar alma usulünün olağan yasama usulü olarak belirlenmesi sonucunda, AP'nin yetkileri⁷, AB Konseyi'nin nitelikli çoğunluk ile karar aldığı bütün alanlarda özellikle sınır denetimleri, göç ve sığınma, cezai konularda adli işbirliği, Eurojust ve Europol de dahil olmak üzere genişletilmiştir. (Duff, 2007:5) Bunun yanında üye devletlere, yasal sistemlerinin temel yönlerini etkileyecek taslak Avrupa düzenlemelerinde ortak karar usulünün askıya alınmasını talep etme hakkı tanınmıştır. (emergency brake) Bu hükmün, cezai konularda⁸ ve sosyal güvenlikte⁹ geçerli olması öngörülmektedir.¹⁰

Antlaşma'da Avrupa Parlamentosu'ndaki sandalye sayısı 2009-2014 yasama döneminden itibaren 750 olarak belirlenmiş ve üye devlet başına en fazla 96, en az 6 sandalye düşeceği ve bu hesaplamanın "azalan orantı"¹¹ uyarınca yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Antlaşma'da, AP'nin sandalye sayısı belirlenirken Parlamento Başkanı'nın bu sayıya dahil edilmeyeceği ve bu durumda ortaya çıkan fazla sandalyenin İtalya'ya tahsis edileceği ifade edilmektedir. (Özler ve Mindek, 2008:43) Fakat, Avrupa Parlamentosu'nun tertibine ilişkin yapılan düzenlemelerin, genişlemeye ve demografik değişikliklere bağlı olarak yeniden düzenlenmesi gereği ortaya çıkacaktır. (Bozkurt vd.,2008:70)

⁷ Avrupa Parlamentosu üyesi, Andrew Duff tarafından da ifade edildiği gibi AP, "neredeyse tüm Avrupa yasaları için ortak eşit yasama organı" olmuştur.

⁸ Lizbon Antlaşması, Madde 2 paragraf 67 ve 68 (ATA Madde 69 E ve F).

⁹ Lizbon Antlaşması Madde 2 paragraf 50 (ATA Madde 42).

¹⁰ Lizbon Antlaşması Madde 2 paragraf 257-268 (ATA madde 268-273a).

¹¹ Avrupa Parlamentosu'nda sandalye dağılımı şu ana kadar da azalan orantı ilkesine göre yapılmaktaydı fakat azalan orantı ilkesine ilk defa bu Antlaşma metninde yer verilmektedir.

Lizbon Antlaşması'nda esas itibariyle Komisyon'a yönelik iki önemli değişiklik öngörülmektedir. Bunlar, Komisyon Başkanı'nın¹² AP tarafından seçilmesi ve Komisyon üye sayısının azaltılmasıdır.

Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden sonra oluşturulacak 2009-2014 yılları arasındaki ilk dönemde Komisyon her üye devletten bir komiser kapsayacaktır. 2014 tarihinden itibaren dönemler için, devletler arasında "dönüşümlü temsil" uygulanarak AB üye sayısının 2/3'ünü kapsayacak şekilde, Komisyon üye sayısında azalma meydana gelecektir.¹³ Buna göre 2014 sonrası için, Komiserler, eşitlikçi rotasyon usulü ile seçilecek ve üye ülke sayısının 2/3'ü oranında Birlik üyeleri, Komisyon Başkanı ve AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilciliği Avrupa Komisyonu'nu oluşturacaktır.

Bu değişiklikler, Komisyon'un Avrupa Parlamentosu ve Konsey ile ilişkilerini düzenlemektedir. Bunun yanı sıra, Komisyon'un zaman içinde AB kurumsal yapısı bağlamında rolünün değişmesiyle bağlantılı olarak, özellikle AP ve Konsey ile ilişkileri kapsamında meşruiyetinin sağlanması noktasındaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir.

Lizbon Antlaşması'nda Konsey ile ilgili yapılan değişiklik ise öncelikle AB'de demokratikliğin sağlanması noktasında atılan adımlardan birisi olarak Konsey toplantılarının kamuoyuna açık gerçekleştirilmesinin öngörülmesidir.

Birliğin işlemleri ile ilgili olarak gerçekleştirilen yeniliklere bakıldığında, AB Anayasası ile getirilen Avrupa Yasaları ve Avrupa Çerçeve Yasaları adlı yeni yasama araçlarına Antlaşmada yer verilmediği görülür. Birliğin mevcut yasal araçlar sisteminin arkasındaki 3. düzenleyici ilkeye ek olarak AB Anayasası ile getirilmiş olan "yasama araçları" ve "yasama dışı araçlar" şeklindeki 4. ilke Lizbon Antlaşması'nda korunmuştur.¹⁴

Bu kapsamda Lizbon Antlaşması ile getirilen 2. değişiklik ise, AB Anayasası'nın 1-36. maddesinde düzenlenen "Devredilen Tüzük"ün adının, "Devredilen Araçlar" şeklinde değiştirilmesidir. Bununla birlikte, AB'nin yetkilerinin yeni bir listesi yapılmıştır. ABİİA'nın

¹² ABA'ya eklenen yeni madde 9 D (7), şu şekildedir: AB Konseyi, Avrupa Parlamentosu seçimlerini göz önünde bulundurarak ve uygun istişarelerin ardından nitelikli çoğunluk ile Komisyon Başkanlığı için bir aday önerir. Aday, Avrupa Parlamentosu üyelerinin çoğunluğu ile seçilir. Gerekli çoğunluğun sağlanamaması halinde AB Konseyi, bir ay içinde, nitelikli çoğunluk ile, Avrupa Parlamentosu tarafından aynı usul takip edilerek seçilecek bir aday belirler.... Başkan, Dışişleri ve Güvenlik Politikası Birlik Yüksek Temsilcisi ve diğer üyeler, bir organ olarak Avrupa Parlamentosu'nun onayına tabiidir. Komisyon, bu onay temelinde, Konsey tarafından nitelikli çoğunluk ile atanır.

¹³ Komisyon üye sayısının azaltılmasının amacı, Komisyon'un AB'nin genel çıkarlarını koruyacak ve temsil edecek şekilde düzenlenmesi ihtiyacıdır. Bu sağlanarak, heyetin millileşmesi ve devletlerin Komisyon'da kendi ulusal çıkarlarını savunmalarının önüne geçilecektir.

¹⁴ ABİİA 249a/3.

249 b/1. maddesinde “bir yasama aracı, yasama tasarrufunun temel olmayan bazı öğelerinin tamamlanması veya değiştirilmesi için, genel uygulamaya sahip yasama dışı bir aracı kabul etme yetkisini AB Komisyonu’na verebilir. Yetki verme işlemi, bir alanın temel öğelerini kapsamaz; bunlar yasama aracının tasarrufundadır” denilmektedir. ABİİA 249 b/2. maddesinde ise, “a) Avrupa Parlamentosu veya Bakanlar Konseyi yetki devri işlemi feshedebilir. b) Devredilen araç, Avrupa Parlamentosu veya Konsey tarafından yasama aracında belirtilen sürede ve herhangi bir itiraz getirilmemesi halinde yürürlüğe girer. c) Avrupa Parlamentosu, üyelerinin çoğunluğu ile Konsey ise nitelikli çoğunluk ile hareket eder” denilmek suretiyle yasama araçlarının, yetki verme işleminin tabi olduğu uygulamanın koşullarını içereceği belirtilmektedir.(Saraçlı, 2008:93)

Birliğin işlemleri çerçevesinde getirilen üçüncü değişiklik ise, ulusal parlamentoların yasama sürecindeki rollerine ilişkindir. AB Anayasası’na ekli “Yetki İkamesi ve Orantılılık İlkelerinin Uygulanması Üzerine Protokol’de Reform Antlaşması çerçevesinde yapılan değişiklikler” kapsamında ulusal parlamentolara, yasama aracı taslaklarına ve yetki ikamesine ilişkin gerekçeli kararlarını vermeleri için tanınacak olan süre 6 haftadan 8 haftaya çıkarılmıştır. (6. madde)

“Çifte çoğunluk” oy sistemi bakımından Lizbon Antlaşması’na bakıldığında, bu sistemin içeriğinin korunduğu görülür. Çifte çoğunluk (double majority) (Özdemir, 2009:74), hem nüfus hem de üye devlet sayısında aranan çoğunluktur. Polonya’nın talebi üzerine uygulama tarihi ertelenmiştir. Buna göre, 1 Kasım 2014 tarihine kadar nitelikli çoğunluk sistemi uygulanmaya devam edilecek, bu tarihten sonra ise nitelikli çoğunluk sistemi yerine “çifte çoğunluk” sistemi uygulanacaktır. Fakat bununla ilgili olarak getirilen istisnai bir hükümlerle, 1 Kasım 2014 ile 31 Mart 2017 tarihleri arasındaki geçiş döneminde nitelikli çoğunlukla alınması gereken kararlarda, herhangi bir AB Bakanlar Konseyi üyesi kararın nitelikli çoğunlukla alınmasını isteyebilecektir.¹⁵ ABA’ya eklenen madde 9 C’de nitelikli çoğunluk, 1 Kasım 2014 tarihinden itibaren, Konsey üyelerinin en az % 55’ini kapsayan (bazı durumlarda %72’sini kapsayan); Birlik nüfusunun da en az % 65’ini kapsayan üye devletleri temsil eden çoğunluk olarak tanımlanmaktadır. (Özdemir, 2009:74)

Yine Reform Antlaşması’na eklenen bir Deklarasyonla, 1 Kasım 2014 ile 31 Mart 2017 tarihleri arasında çifte çoğunluk sistemine göre karar alınacak durumlarda üye devlet sayısının %75’ini sağlayacak olan AB Bakanlar Konseyi üyelerinin alınacak kararı engelleyebilecekleri

¹⁵ Reform Antlaşması ile değiştirilmiş ABA 9c/4. Ve 9c/5. Maddeler.

kabul edilmiştir. (I-1. madde) Bu kapsamda engelleyici azınlık, çoğunluğun sağlandığına hükmedilmesini önleyecek şekilde en az dört Konsey üyesini kapsamalıdır. Deklarasyon'a göre, 31 Mart 2017 tarihinden itibaren engelleyici azınlık (bloke edici azınlık), üye devlet sayısının %55'inin sağlanması ile elde edilebilecektir. (II-4. madde)

4. LİZBON ANTLAŞMASI'NA GÖRE TEMEL HAKLARIN KORUNMASI

Avrupa Birliği'nde temel haklar koruma sisteminin “üç kaynağı” bulunmaktadır. Bunlar; hakların “Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Sözleşmesi (AİHS) tarafından garanti edildiği gibi” tanınması, hakların “üye devletlerin anayasal geleneklerinden kaynaklandığı gibi” tanınması ve “Birlik hukukunun genel ilkeleri”ni oluşturan haklar grubunun tanınması şeklindedir.¹⁶

Lizbon Antlaşması'nın temel haklar bakımından öneminin ortaya konmasında iki önemli nokta vardır; Temel Haklar Şartı'nı bağlayıcı hale getirmesi ve AİHS'ye katılımı mümkün hale getirmesidir.

4.1. LİZBON ANTLAŞMASINDA TEMEL HAKLAR ŞARTI

Avrupa Birliği'nde temel hakların korunması, 1969 yılında Stuttgart İdare Mahkemesinin başvurusu üzerine ATAD'ın vermiş olduğu *Stauder* kararıyla¹⁷ başlamış ve bu koruma günümüze kadar üye devletlerdeki ortak anayasal ilkeler ve özellikle de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) temelinde geliştirilerek sürdürülmüştür. Nitekim Federal Alman Anayasa Mahkemesi, bu koruma sisteminin boşluk içermediğini, işlevsel ve yeterli olduğunu ifade etmiştir.¹⁸ Lizbon Antlaşması sadece bunu vatandaşlar için görünür kılmak amacıyla Temel Haklar Şartı adını taşıyan yazılı temel haklar listesini kabul etmiş ve bağlayıcı kılmıştır. Lizbon Antlaşması'na göre artık, AB içerisinde temel hakların korunması öncelikle Temel Haklar Şartı

¹⁶ Bu genel ilkeler, ATAD'ın içtihat hukuku tarafından kurulmuşken – ve kurulmaya devam edecekken – ek olarak AB Antlaşması madde 6, paragraf 2, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarını dahil ederek AB'nin Strasbourg kontrol sistemine entegrasyonunu sağlayacak olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin resmi olarak kabulünü öngörür.

¹⁷ EuGH, 12.11.1969, Rs. 29/69, Slg. 1969, 419.

¹⁸ BVerfGE 102, 147 (Bananenmarktordnung).

ile sağlanacaktır. (madde 6 fıkra 1) Ayrıca Birlik hukukunun genel ilkeleri temel hakların Birlik içerisinde korunmasında tamamlayıcı nitelikte olacaktır. (madde 6 fıkra 3) Lizbon Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ile birlikte AB Temel Haklar Şartı, hukuki bağlayıcılığa kavuşmuştur. Böylelikle AB, ilk defa yazılı bir temel haklar kataloğuna sahip olmuştur. Avrupa Birliği Anayasasından farklı olarak Lizbon Antlaşması, Temel Haklar Şartı'nı Antlaşma metnine dahil etmemiştir. Bu bağlamda Temel Haklar Şartı, ayrı ve bağımsız bir belge olarak kalmaya devam edecektir. Ancak AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 1. fıkrasında yer alan hükmün bir sonucu olarak hukuki bağlayıcılığa sahip olacaktır. Böylelikle Temel Haklar Şartı, Antlaşmada metin olarak yer almamakta ama antlaşmalar gibi uygulanması gereken bir belge konumunda bulunmaktadır. Temel Haklar Şartı'nı anayasanın ikinci kısmı olarak anayasa metnine dahil eden Avrupa Birliği Anayasası ile kıyaslandığında hukuki açıdan çok az bir değişiklik söz konusudur.

Böylelikle, Temel Haklar Şartı, normlar hiyerarşisinde antlaşmalarla aynı değerde bulunmakta ve AB Antlaşması ile Avrupa Birliğinin İşleyişine İlişkin Antlaşma yanında AB'nin birincil hukukunun üçüncü sütununu oluşturmaktadır. (Herbrüggen, 2009:348) Gerçekten Lizbon Antlaşması ile değişik AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 1.fıkrasında, açıkça “Temel Haklar Şartı ve antlaşmalar hukuken eşit değerdedir” hükmü yer almaktadır. Temel Haklar Şartı, artık Antlaşmalar gibi AB organlarının işlemlerinin hukuka uygunluğunun denetiminde dikkate alınması gereken bir denetim ölçütü haline gelmiştir.

Bir görüşe göre, Temel Haklar Şartı'nın ayrı bir şekilde yayınlanması, Şartı özel bir konuma yükseltmekte ve onu daha belirgin ve görünür kılmaktadır. (Herrmann, 2008:32)

Bununla birlikte Temel Haklar Şartı'nın ayrı ve bağımsız özelliği bazı problemlere de yol açmaktadır. Özellikle antlaşmalarla ilişkili olarak birincil hukuk düzenlemelerinden söz edildiğinde Temel Haklar Şartı zikredilmemiş olmaktadır. Temel Haklar Şartı birincil hukukun bir parçasıdır. Ama antlaşmaların bir parçası değildir. Bu durum Avrupa Birliği Anayasasından farklıdır. Avrupa Birliği Anayasası'nda, Temel Haklar Şartı'nın Anayasa'nın ikinci bölümünü oluşturması, Şartta yapılacak değişiklikler, Avrupa Birliği Anayasasındaki diğer bütün hükümlerde olduğu gibi, aynı koşullara ve usule tabii idi. Bir başka deyişle, birincil hukukun tamamı için tek bir değişiklik usulü geçerli idi. (Herrmann, 2008: 32)

Gelecekte Temel Haklar Şartı'nda yapılacak değişikliklerin hangi usule ve koşula bağlı olacağı sorusu Reform Antlaşması'nda cevapsız kalmıştır. Temel Haklar Şartı'nın kendisi de bu konuda bir hüküm içermemektedir. Bu durumda Şart'ın değiştirilmesinde uluslararası hukukun genel kurallarının geçerli olacağı söylenebilir. (Herbrüggen, 2009:348)

Lizbon Antlaşması ile değişik AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 1.fıkrası Şart'ın yorumunun sınırlarını da çizmektedir. AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 1. fıkrasına göre, Şart ile AB'nin yetkilerinin genişletilmesinin yolu kapatılmıştır. Bir başka deyişle Şart, sınırlı yetki ilkesi uyarınca mevcut yetki düzeninde bir değişikliğe yol açamaz.(Kalper, 2010:179)

Yine 6. maddenin 1. fıkrasında yer alan düzenlemeye göre Temel Haklar Şartı'ndaki haklar, özgürlükler ve ilkeler Şart'ın uygulanması ve yorumlanması ile ilgili Şart'ın 7. bölümündeki genel hükümlere ve Şart'a eklenmiş olan açıklamalara göre yorumlanır. Böylelikle AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 1. fıkrası ile Şart'ın 51. maddesi uyumlulaştırılmış olmaktadır. Bu düzenlemeler bazı üye devletlerin endişelerini karşılamak üzere getirilmiştir. Söz konusu üye devletler temel hakların Birliğin amaçlarını değiştireceğini ve böylelikle de temel hakların Birliğin yasama işlemlerinin temeli olarak veya üye devletler karşısında olumsuz yetki sınırlaması olarak uygulanabileceği endişesini taşımaktaydılar. Ancak Temel Haklar Şartı'nın amacı ulus üstü yeni yetkiler yaratmak değil aksine daha çok Birliğin yetkilerini sınırlandırmaktır. (Herbrüggen, 2009:348)

Temel Haklar Şartı'nın uygulanması konusunda endişe duyan ülkelerin başında İngiltere ve Polonya gelmektedir. İngiltere ve Polonya, hazırlanan bir protokol ile, Temel Haklar Şartı'nın uygulanmasına ilişkin bir istisna elde etmişlerdir.(İKV, 2008:152) Protokolün 1. maddesinde ATAD'ın İngiliz ve Polonya hukukunun "idari hükümlerinin, eylemlerinin veya faaliyetlerinin hukuka uygunluğu konusunda denetleme yetkisi" ortadan kaldırılmıştır. Aynı maddenin 2. fıkrasında sosyal hakları düzenleyen Şart'ın 7 numaralı başlığındaki hiçbir şey, Polonya veya İngiltere bu tür hakları kendi iç hukukunda öngörmediği sürece, Polonya veya İngiltere için uygulanabilir dava edilebilir haklar yaratmaz.(Barnard, 2008:260)

Temel Haklar Şartı'nın Polonya ve İngiltere'de uygulanmasına dair protokol başlangıçta aksine görüşler olmakla birlikte söz konusu devletleri Temel Haklar Şartı'na bağlı olmaktan çıkarmamaktadır. Şartın yargısalılığı da ortadan kaldırılmış değildir. Zira, aksi durum AB Antlaşmasının 6. maddesinin 1. fıkrasının mantığıyla bağdaşmaz.

Böylelikle Temel Haklar Şartı, Avrupa Birliği'nin en önemli temel hak kaynaklarından biri haline gelmiştir. Şart, AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 1. fıkrasındaki düzenleme ile birlikte AB hukukunun genel ilkelerinden daha üstün bir konuma gelmiştir. AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 3. fıkrasının tamamlayıcı işlevi, AB'deki temel hak korumasına esneklik kazandırmış ve Şart üzerinden temel hakların korunmasını mümkün kılmıştır.

4.2. AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ'NE KATILIM

Lizbon Antlaşması AB'de temel hakların korunmasını iki açıdan genişletmektedir. Yukarıda açıklandığı gibi, ilk olarak, AB, Temel Haklar Şartı'nın hukuki bağlayıcılığa kavuşması ile birlikte ilk defa yazılı bir temel haklar kataloğuna sahip olmaktadır. Bunun yanı sıra Lizbon Antlaşması'nın 6. maddesinin 2. fıkrası ile AB'nin AİHS'ye katılımının hukuki alt yapısı oluşturulmuş ve böylelikle de esaslı bir dış temel haklar denetimi yaratılmıştır. (Papier, 2008:9; Çavuşoğlu, 2005:1)

Böylece Lizbon Antlaşması ile birlikte ilk defa AB'nin AİHS'ye katılımının hukuki bir temeli oluşturulmuştur. Bu temel oluşturulurken Devlet ve Hükümet Başkanları katılım konusunda bir takdir hakkı değil bir yükümlülük içeren bir formül üzerinde uzlaşmışlardır. Bir başka deyişle AB'nin AİHS'ye katılımında bir seçenek değil bir yükümlülük söz konusudur.

AB'nin AİHS'ye katılımının öngörülmesi, Lizbon Antlaşması'nda temel haklarla ilgili ikinci büyük yeniliktir. Bu katılım farklı hukuk düzenlerinin uyumunu kurumsal olarak güçlendirecek ve Strasbourg ve Lüksemburg arasındaki içtihat farklılığından kaynaklanan tehlikeleri azaltacaktır. (Papier, 2008:9) AB'nin AİHS'ye katılımı, temel hakların korunmasına uluslararası hukuk boyutu da katacaktır. Böylelikle AB, uluslararası alanda tıpkı AİHS'ye üye devletler gibi AİHS'den doğan aynı yükümlülüklerle tabii olacak ve bunun bir sonucu olarak temel hakların korunması daha basit ve daha şeffaf olacaktır. (Herbrüggen, 2009:376)

Avrupa Birliği'nin AİHS'ye katılımının en önemli sonucu, AİHS'nin Birlik için hukuken bağlayıcı hale gelmesidir. Bir başka deyişle, Birliğin AİHS ile bağlı olması, Birliğin hukuki tasarruflarının Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) vereceği kararlar doğrultusunda AİHS ile de uygun olma zorunluluğunu da doğuracaktır. Avrupa Birliği'nin AİHS'ye taraf olmasının, öncelikle AİHS'ye uygunluk şartının Avrupa Birliği hukukunun daima yerine getirmek zorunda olacağı bir kural olması ve AİHM'nin, ATAD'ın da verdiği kararları denetleme yetkisine sahip Avrupa Birliği hukuk düzeninin en üst mahkemesi durumuna gelmesi olmak üzere iki önemli sonucu vardır. (Güneş, 2008:751)

AB'nin AİHS'ye katılımından sonra, Temel Haklar Şartı ve AİHS arasındaki ilişkinin nasıl olacağı sorusu da önemli hususlardan bir tanesidir. Temel Haklar Şartı'nın 52. maddesinin 3. fıkrası, Temel Haklar Şartı'nda yer verilen temel hakların AİHS'de yer alanlarla çakışması durumunda ilgili hakların kapsamının, Temel Haklar Şartı AİHS'ye göre daha yüksek bir

koruma seviyesi öngörmediği sürece, AİHS'ye göre belirleneceğini ifade etmektedir. (Karakaş, 2005:292)

Öte taraftan, AB'nin AİHS'ye katılımı ile birlikte bu iki Mahkeme arasında yorum ve karar verme konusunda bir rekabet ortaya çıkacağı yönünde endişeler de mevcuttur. Fakat her şeye rağmen AB'nin AİHS'ye katılımı, ulusal ve ulus üstü alanda, temel hakların korunması arasında bir uyum yaratacaktır. Böylelikle AB, temel haklar ve insan haklarının korunmasında dünya ölçeğinde öncü bir rol oynayabilecektir.(Herbrüggen, 2009:376)

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Lizbon Antlaşması ile birlikte artık AB'de temel hakların korunması konusunda yeni bir dönem başlamış olmaktadır. Temel hakların Şart'ta kodifiye edilmesi bireyler açısından temel hakları daha görünür kılmakta ve bu hakların uygulanmasını kolaylaştırmaktadır.

Öte taraftan, Avrupa Birliğinde temel hak koruması bakımından, Lizbon Antlaşması'nın Avrupa Birliği temel hak koruma sisteminde gerçek anlamda bir yenilik getirip getirmediği konusu tartışmalıdır. Bir görüşe göre, Reform Antlaşması olarak da anılan Lizbon Antlaşması, Avrupa Birliği'nde temel hakların korunması konusunda gerçek anlamda bir yenilik getirmemiştir. Temel Haklar Şartı, daha önce olmayan yeni haklar tanımış değildir. Bugüne kadar yazılı olmayan AB temel hakları, Lizbon Antlaşması ile değişik AB Antlaşması'nın 6. maddesinin 3. fıkrasına göre, AB hukukunun genel ilkeleri olarak geçerliliklerini sürdürecektir. Bu nedenle, Lizbon Antlaşması'na eklenen temel haklar protokolü ile Polonya, İngiltere ve daha sonra da Çek Cumhuriyeti'nin Temel Haklar Şartı'nın uygulama alanı dışında tutulması, açıklandığı üzere, Avrupa Birliği temel hak korumasını tehlikeye düşürmez veya bölünmüşlüğe yol açmaz. Kısacası Avrupa Birliği'nde temel hakların korunması konusunda köklü bir yenilik söz konusu değildir. (Bergmann, 2010:1)

Kuşkusuz, Lizbon Antlaşması ve bu Antlaşma ile birlikte bağlayıcı hale gelen Temel Haklar Şartı, Avrupa bütünleşmesinin ve temel hakların korunmasının köşe taşlarından birini oluşturmaktadır. AB tarihinde ilk defa hem siyasi, ekonomik ve sosyal haklar hem de kişisel ve yargısal haklar, tek bir belgede toplanmış ve hukuken bağlayıcı hale getirilmiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran 1958 tarihli Roma Antlaşması, "piyasa vatandaşları"nı, 1993 tarihli Maastricht Antlaşması, "Birlik vatandaşları"nı düzenlemiş, Lizbon Antlaşması ise, her

yönüyle korunan “insan”ı Avrupa Birliği’nin merkezine oturtmuştur. İnsanlar, eskisinden farklı olarak boşluk içermeyen, daha modern, uluslararası nitelikte, yargı organları önünde ileri sürülebilen bir temel haklar kataloğu ile korunacaktır. Avrupa hukukunun öneminin gittikçe artması nedeniyle Şart, ileriki yıllarda, yalnızca Lüksemburg Mahkemesi tarafından değil, aynı zamanda üye devletlerin mahkemeleri tarafından da daha çok kullanılacaktır. Benzer gelişmenin siyasal, hukuksal ve sembolik açıdan önemli olan AB’nin AİHS’ye katılmasıyla birlikte, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatlarında da yaşanması muhtemeldir. AB’nin AİHS’ye katılmasından sonra, AİHM, ATAD’ın temel haklarla ilgili kararlarına karşı başvurulabilecek önemli bir mercii haline gelecektir. Bu da ATAD’ı Temel Haklar Şartı’nı AİHS ile uyumlu şekilde yorumlamaya ve uygulamaya zorlayacaktır.(Bergmann, 2010:2)

Sonuç olarak; Lizbon Antlaşması’nda, temel haklar gibi önemli bir konu metin içerisinde yer alması da istenilen bağlayıcılık hedefine ulaşılması, Birliğin ulaşmak istediği siyasi birliğe doğru yol almaya devam ettiğinin en büyük göstergesidir. Lizbon Antlaşması, parlamentoların ve vatandaşların katılımlarının artırılması ile daha demokratik ve şeffaf bir Avrupa oluşturulmasını; Birliğin çalışma yöntemleri ve oylama kurallarının kolaylaştırılması ile etkinliğinin artırılmasını; Avrupalı vatandaşlara daha fazla hak, özgürlük ve güvenlik sağlanmasını amaçlamaktadır. Antlaşma, Birliğe gelecek talepleri karşılayabilmek ve vatandaşların isteklerine cevap verebilmek için gerekli hukukî çerçeve ile araçları sunmaktadır.

KAYNAKÇA

AKILLI, E., “Laeken Zirvesinden Lizbon Antlaşması’na: Anayasalaşamayan Anayasallaşma Süreci”, **Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi**, Cilt 6, Sayı: 24, 2010, ss.35-54.

BARNARD, C., “The “Opt-Out” for the UK and Poland from the Charter of Fundamental Rights: Triumph of Rhetoric over Reality?”, Stefan GRILLER, Jacques ZILLER (eds.), **The**

Lisbon Treaty EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?, Springer WienNew, 2008 Springer-Verlag Wien Printed in Austria, s. 260 vd.

BAYKAL, S.,”Reform Antlaşması ve Getirdikleri, Kurumsal Yapı Çerçevesinde Genel Bir Değerlendirme”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 7, Sayı:1, Güz 2007, s.45-69.

BAYKAL, S., “Avrupa Birliği’nde Anayasallaşma”, in: **Avrupa Birliği Temel Konular**, Çağrı ERHAN, Ayşe Burça KIZILIRMAK, Ceran Arslan OLCAY (Edt.), İmaj Yayınevi, Ankara 2007, s. 122 vd.

BAYRAM, M. H., “Lizbon Antlaşması: Parlamentoların Avrupa Birliği Karar Alma Sürecindeki Yeni Rolü”, **Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi**, Cilt 6, Sayı: 24, 2010, ss.77-89.

BERGMANN, J., “Neuerungen beim EU-Grundrechtsschutz”, s. 1,
<http://uvsvereinigung.files.wordpress.com/2010/05/bergmann-eu-grundrechtsschutz-3-2010.pdf>

BOZKURT, E., M. ÖZCAN, A. KÖKTAŞ, **Avrupa Birliği Hukuku**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2008, s.70

BÜYÜKTANIR, D., “Dış İlişkiler Kapsamında Avrupa Birliği’nin Tüzel Kişiliği ve Lizbon Antlaşması”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 27, 2010, ss.87-111.

ÇAVUŞOĞLU, N., “Avrupa Birliği ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: “Katılım Meselesi”, **Anayasa Yargısı**, Sayı: 22, 2005, s. 1.

DUFF, A. **True Guide to the Treaty of Lisbon**, 2007, s.5.

ERDEM, M. R., **Avrupa Birliği Hukuku’nun Üye Devletlerin Ceza ve Ceza Muhakemesi Hukukuna Etkileri**, Seçkin Yayınları, Ankara 2004.

GÜNEŞ, A.M., Lizbon Antlaşması Sonrasında Avrupa Birliği, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. XII, Y. 2008, Sa. 1-2, s. 739.

HERBRÜGGEN, E. S., **Der Grundrechtsschutz in der Europäischen Union nach dem Vertrag von Lissabon**, Zeus, Heft 3, 2009, s. 344.

HERRMANN, S. O., **Der Vertrag von Lissabon zur Reform der EU**, 2. Aufl. 2008, s. 32.

Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Topluluğu’nu Kuran Antlaşmayı Tadil Eden Lizbon Antlaşması, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayını No: 217 İstanbul 2008.

KALPER, İ., **Reformen des Europäischen Gerichts und Rechtsschutzsystems**, Nomos Verlag, Baden- Baden 2010.

KARAKAŞ, I. “Ulusalüstü Anayasada Temel Haklar Problematiği: Teorik ve Pratik Sorunlar”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt: 22, 2005, ss. 292 -305.

ÖZLER, Z. C. MİNDEK, **AB’de Anayasa Süreci ve Lizbon Antlaşması**, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları No:218, İstanbul 2008.

ÖZDEMİR, E. “Lizbon Antlaşması’nın Getirdiği Yenilikler”, **Ekonomik Forum**, Kasım 2009, s.73

PERNİCE, I., “The Treaty of Lisbon and Fundamental Rights”, WHI - Paper 7/08, Published in, Stefan Griller/Jaques Ziller (eds.), **The Lisbon Treaty: EU Constitutionalism without a Constitutional Treaty?**, Springer Wien New York , s. 235-257, 2008.

PAPIER, H. J., **Europas Neue Nüchternheit: Der Vertrag von Lissabon**, FCE 1/08, Vertrag an der Humboldt- Universität zu Berlin am 21. Februar 2008, s.9.

SARAÇLI, M. “Avrupa Birliği Anayasası ve Reform Antlaşması”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, Cilt 4, No: 14, 2008, s. s. 91.

YANIKDAĞ, T., “Anayasallaşma Sürecinde Avrupa Temel Haklar Şartı’ndan Lizbon Antlaşması’na”, **Bilge Strateji**, Cilt 1, Sayı 3, Güz 2010, ss, 98-122.